

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۲/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۳/۲۷

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود
سال ششم، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۹۱

اجل یهود؛ پایان دنیا یا رجعت عیسی علیه السلام؟

علی رضایی کهنمویی*

چکیده

آیاتی از قرآن کریم، از بقای یهود تا قیامت حکایت دارند. در عین حال، آیه ۱۵۹ سوره مبارکه نساء طبق تفسیر مرجح، ناظر به پایان عمر یهود در دوران رجعت عیسی علیه السلام است. برای رفع اختلافی که در بدو امر میان این دو مطلب به نظر می‌رسد، دو توجیه می‌توان مطرح نمود؛ نخست آن که بقای یهود بعد از رجعت حضرت عیسی علیه السلام بقایی غیررسمی و منافقانه تلقی گردد که تا قیامت ادامه می‌یابد و دوم آن که با توجه به قرائن قرآنی و روایی که درباره قرب رجعت عیسی علیه السلام با وقوع قیامت موجود است، چنین تلقی گردد که در آیات دسته اول، بقای یهود تا دوران رجعت عیسی علیه السلام تسامحاً بقای ایشان تا قیامت مطرح شده است. با توجه به برخی قرائن، توجیه نخست قوی‌تر به نظر می‌رسد، هرچند می‌توان ترکیبی از دو توجیه را نیز محتمل دانست.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، یهود، آخرالزمان، رجعت عیسی علیه السلام.

مقدمه

از مهم‌ترین پرسش‌ها دربارهٔ آخرالزمان، مسئلهٔ فرجام یهود است. یهودیان و مسیحیان در این باره پاسخ‌هایی ارائه نموده‌اند که بعضاً انگیزه‌های غیرعلمی و مصادره به مطلوب داده‌ها در آنها مشهود است و متأسفانه سیطرهٔ صاحبان این سناریوهای آخرالزمانی بر منابع ثروت و قدرت و رسانه، حرفشان را پرمخاطب ساخته است. در این میان، با توجه به این‌که قطعاً برای نیل به حقایق آخرالزمانی، تنها منبع بی‌خدشه، قرآن کریم است، باید ناب‌ترین اخبار غیبی دربارهٔ فرجام یهود را در آن جست‌جو کرد. از این‌رو نوشتار حاضر در پی بررسی قرآنی نکته‌ای خاص دربارهٔ فرجام یهود است و آن این‌که برخی آیات قرآن، اجل یهود را تا قیامت مطرح نموده‌اند، ولی از دیگرسو برخی مفسران، آیهٔ ۱۵۹ سورهٔ نساء را ناظر به پایان عمر یهود در دوران رجعت عیسی علیه السلام دانسته‌اند. حال باید بررسی شود که آیا این تفسیر از آیهٔ مزبور صحیح است یا خیر؟ و در صورت صحت، وجه جمع میان آیات نخست با این آیه چیست؟

فرضیه

وجود رسمی و ظاهری یهود تا دوران رجعت حضرت عیسی علیه السلام - که مقارن حکومت امام مهدی علیه السلام خواهد بود - امتداد خواهد داشت، با این حال عده‌ای از منتسبان به یهود تا قیامت به گونه‌ای پنهانی و منافقانه بر انحرافات خود پای خواهند فشرد.

۱. آیات شریفهٔ حاکی از بقای یهود تا قیامت

آیات چندی از قرآن کریم بقای یهود تا روز قیامت را مطرح می‌فرمایند که به آنها اشاره می‌کنیم:

الف) «إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ خُذْكِتَابَكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ»؛ (آل عمران: ۵۵)

[یاد کن] هنگامی را که خدا گفت: ای عیسی، من تو را برگرفته و به سوی خویش بالا می‌برم، و تو را از [آلایش] کسانی که کفر ورزیده‌اند پاک می‌گردانم، و تا روز رستاخیز، کسانی را که از تو پیروی کرده‌اند، فوق کسانی که کافر شده‌اند قرار خواهم داد؛ آن‌گاه فرجام شما به سوی من است، پس در آن‌چه بر سر آن اختلاف می‌کردید میان شما داوری خواهم کرد.

در این آیه شریفه مصداق روشن و بی تردید تعبیر «الَّذِينَ كَفَرُوا» - با توجه به مربوط بودن آن به حضرت عیسی علیه السلام و با توجه به سیاق آیه شریفه - یهودیان هستند؛ اگرچه برخی مفسران، مسیحیان منحرف شده از تعالیم حقیقی حضرت مسیح علیه السلام را نیز مشمول این تعبیر برشمرده‌اند (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ج ۲، ۴۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۶۷). از این رو، ظاهراً آیه شریفه متضمن بقای یهود تا روز قیامت، هرچند زیر تفوق پیروان عیسی علیه السلام است.^۱

ظاهراً مراد از «إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» پایان دوران تکلیف و آغاز فرایند قیامت با نفخه صور اول و مردن همگان^۲ است و به عبارت دیگر، آیه شریفه ناظر به تفوق پیروان عیسی علیه السلام بر کافران تا پایان این دنیاست و ناظر به تفوق اخروی نیست. شاهد این مطلب، تعبیر شریفه «ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ» است که ظاهراً بازگشت به سوی خداوند سبحان و حضور در دادگاه الهی را بعد از قضیه تفوق تابعان بر کافران تا روز قیامت و با فاصله زمانی با آن «ثُمَّ»، مطرح می‌فرماید.

(ب) «وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا وَالْقَيْنَاتُ بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ» (مائده: ۶۴)

و یهود گفتند: «دست خدا بسته است.» دست‌های خودشان بسته باد. و به [سزای] آن چه گفتند، از رحمت خدا دور شوند. بلکه هر دو دست او گشاده است. هر گونه بخواهد می‌بخشد. و قطعاً آن چه از جانب پروردگارت به سوی تو فرود آمده، بر طغیان و کفر بسیاری از ایشان خواهد افزود، و تا روز قیامت میان‌شان دشمنی و کینه افکندیم. هر بار که آتشی برای پیکار برافروختند، خدا آن را خاموش ساخت. و در زمین برای فساد می‌کوشند. و خدا مفسدان را دوست نمی‌دارد.

این آیه شریفه نیز متضمن بقای توأم با عداوت و کینه داخلی یهود تا روز قیامت است. همچنین از این آیه شریفه به جنگ افروزی و فسادگری آنان در طول این بقا پی می‌بریم. گفتنی است که خداوند در پنجاه آیه پیش‌تر، بقای توأم با عداوت و کینه داخلی مسیحیان تا

۱. روشن است که پیروان حقیقی عیسی علیه السلام بعد از ظهور دین مبین اسلام، مسلمانان خواهند بود (نک: جوادی آملی، ۱۳۹۰: ج ۲، ۲۱) هرچند شاید بتوان پیروان اسمی آن حضرت علیه السلام - یعنی مسیحیان کنونی - را نیز از باب ادعای خودشان و با تسامح در این دایره تلقی نمود (نک: طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۳، ۲۰۸).

۲. «وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ فِي قِيَامٍ يَتُنظَّرُونَ» (زمر: ۶۸).

روز قیامت را نیز اعلام فرموده بود:

«وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ»؛ (مائده: ۱۴)

و از کسانی که گفتند: «ما نصرانی هستیم»، از ایشان [نیز] پیمان گرفتیم، و [لی] بخشی از آن چه را بدان اندرز داده شده بودند فراموش کردند، و ما [هم] تا روز قیامت میانشان دشمنی و کینه افکندیم، و به زودی خدا آنان را از آن چه می کرده اند [و می ساخته اند] خبر می دهد.

نکته دیگر این که بنا به روایاتی، سوره مائده آخرین سوره قرآن کریم است (نک: آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۳، ۲۲۱؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۲۵۲). از این رو بیان سرنوشت نهایی یهود و نصارا در این سوره مبارکه با توجه به آموزه های دیگر آن درباره تعریف روابط مسلمانان با یهود و نصارا و نیز بیان انحرافات که از مسیر صحیح مزبور رخ خواهد داد ... بسیار پرمعناست.

ج) «وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ»؛ (اعراف: ۱۶۷)

و [یاد کن] هنگامی را که پروردگارت اعلام داشت که تا روز قیامت بر آنان [یهودیان] کسانی را خواهد گماشت که بدیشان عذاب سخت بچشانند. آری، پروردگار تو زودکیفر است و همو آمرزنده بسیار مهربان است.

این آیه شریفه نیز متضمن حضور یهود تا روز قیامت است؛ حضوری همراه با عذابی سخت.^۱

۲. ایمان تمام اهل کتاب به عیسی علیه السلام در آخرالزمان

دیگر آیه ای که باید درباره مقوله بقا یا فنای یهود تا پایان دنیا مورد نظر قرار گیرد، آیه ۱۵۹ سوره نساء است:

«وَإِن مِّنْ أُمَّةٍ إِلَّا لَلْأُمَّةِ لَنُحْيِيَنَّهَا حَيًّا يُعْتَبِرُ وَنَحْنُ الْعَاقِلُونَ»؛

و از اهل کتاب، کسی نیست مگر آن که پیش از مرگ خود حتماً به او ایمان می آورد، و روز قیامت [عیسی نیز] بر آنان شاهد خواهد بود.

یکم. با توجه به سیاق آیه شریفه که پیش از آن از کشته و مصلوب نشدن حضرت

۱. افزون بر سه آیه شریفه مذکور، شاید بتوان آیه ۸ سوره اسراء را نیز تلویحاً ناظر به بقای یهود تا قیامت تلقی نمود.

عیسی علیه السلام و بالا رفتن آن حضرت به سوی خداوند سخن رفته، قریب به اتفاق مفسران ضمیر در «یه» را درباره حضرت عیسی علیه السلام دانسته‌اند.^۱

دوم. باید دقت کرد که مراد از ایمان اهل کتاب به عیسی علیه السلام چیست؟ با توجه به این که اهل کتاب، افزون بر یهود، مسیحیان را نیز دربر می‌گیرد، لذا به نظر می‌رسد ایمان مذکور در آیه شریفه، با ایمان مؤمنان ظاهری به آن حضرت، یعنی مسیحیان، متفاوت است و در موعد مقرر در آیه، به جز یهود، مسیحیان نیز از حیث مورد نظر به حضرت عیسی علیه السلام ایمان خواهند آورد. با توجه به انحرافات که قرآن کریم درباره ایمان مسیحیان مطرح فرموده، می‌توان گفت ایمان پسین مسیحیان، مواردی چون بنده، بشر و رسول بودن حضرت عیسی علیه السلام و مصلوب نشدن آن حضرت و بشارت‌دهنده خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله و سلم بودن ایشان خواهد بود. آیاتی از سوره نساء - که در ادامه آیه مورد بحث آمده، شاهد بر این معناست:

﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا * لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِي وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمُ إِلَيَّ جَمِيعًا * فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾؛ (نساء: ۱۷۱ - ۱۷۳)

ای اهل کتاب، در دین خود غلو مکنید، و درباره خدا جز [سخن] درست مگویید. مسیح، عیسی بن مریم، فقط پیامبر خدا و کلمه اوست که آن را به سوی مریم افکنده و روحی از جانب اوست. پس به خدا و پیامبرانش ایمان بیاورید و نگویید [خدا] سه‌گانه است. بازایستید که برای شما بهتر است. خدا فقط معبودی یگانه است. منزّه از آن است که برای او فرزندی باشد. آن چه در آسمان‌ها و آن چه در زمین است از آن اوست، و خداوند بس کارساز است. مسیح از این که بنده خدا باشد هرگز ابا نمی‌ورزد، و فرشتگان مقرب [نیز] ابا ندارند و هر کس از پرستش او امتناع ورزد و بزرگی فرود، به زودی همه آنان را به سوی خود گرد می‌آورد. اما کسانی که ایمان آورده و کارهای

۱. در چند روایت که تقریباً همگی در تفسیر عیاشی آمده‌اند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱، ج ۲۸۴) و همگی فاقد سندند، ضمیر در «به» به حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم یا ائمه اطهار علیهم السلام بازگردانده شده است که مخالفتش با سیاق روشن آیه شریفه آشکار است؛ برخی مفسران برای توجیه روایات مزبور، آنها را از قبیل «جری و تطبیق» دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۵، ۲۳۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰: ج ۲۱، ۳۴۰).

شایسته کرده‌اند، پاداششان را به تمام [و کمال] خواهد داد، و از فضل خود به ایشان افزون‌تر می‌بخشد. و اما کسانی که امتناع ورزیده و بزرگی فروخته‌اند، آنان را به عذابی دردناک دچار می‌سازد و در برابر خدا برای خود یار و یابری نخواهند یافت.

دقت شود که آیه ۱۷۳ از مأجور شدن اهل ایمان و عمل صالح سخن می‌گوید که ظاهراً با توجه به حرف «فاء» مراد ایمان موحدانه درباره عیسی علیه السلام مطابق آیات پیشین است که شاید بیانی تفصیلی بر ایمان مذکور در آیه ۱۵۹ باشد.

اما درباره یهودیان روشن است که مراد از ایمان ایشان در گام نخست، باید ایمان به حقانیت آن حضرت باشد و در مرحله دوم، ایمان به لوازم حقانیت آن حضرت. البته ممکن است گفته شود به گواهی آیات پیشین که تعبیر «اهل کتاب» تنها برای یهودیان به کار رفته است، مقصود از «اهل کتاب» در این آیه شریفه، یهودیان هستند (آیات ۱۵۳ - ۱۵۷) که این احتمال نیز شایان توجه است، اگرچه با اطلاق ظاهری تعبیر اهل کتاب معارضه دارد و نیز تعبیر اهل کتاب بعد از این آیه، به طور مسلم ویژه یهودیان نیست و حتی بیشتر به مسیحیان اشاره دارد (آیات ۱۷۱ - ۱۷۲).

آن چه مطرح شد، چیزی است که درباره متعلق ایمان در آیه شریفه در بدو نظر به ذهن می‌رسد، ولی با توجه به برخی مطالب دیگر، بعضی مفسران مفهوم دیگری از ایمان در آیه شریفه ارائه داده‌اند. در *التحریر و التتویر* می‌خوانیم:

و عندی ان ضمیر راجع الی الرفع المأخوذ من فعل «رَفَعَهُ اللهُ إِلَيْهِ» و یعمّ قوله «أَهْلُ الْكِتَابِ» اليهود والنصارى، حیث استتوا مع اليهود فی اعتقاد وقوع الصلب؛
(ابن عاشور، ۱۹۹۷: ج ۴، ۳۰۹)

به عقیده من ضمیر [در «یه»] به حادثه بالا رفتن عیسی علیه السلام که برگرفته از عبارت «رَفَعَهُ اللهُ إِلَيْهِ» است، برمی‌گردد و تعبیر «اهل کتاب» نیز شامل یهودیان و مسیحیان است؛ زیرا مسیحیان نیز درباره اعتقاد به مصلوب شدن عیسی علیه السلام با یهودیان برابرند.

به رغم توجهی که در این نظر بر ارتباط آیات شریفه شده، محل اشکال آن است که ظاهراً بالارفتن عیسی علیه السلام به خودی خود چیزی نیست که برایمان به آن تأکید ویژه شود؛ زیرا پیش از آن متعلقات مهم‌تر، پرمتر و اساسی‌تری درباره ایمان به آن حضرت هنوز باقی است.

سوم. درباره ضمیر «موت» اختلاف نظر جدی وجود دارد؛ برخی آن را ناظر به عیسی علیه السلام دانسته‌اند و برخی به هر کدام از اهل کتاب؛ ذیلاً به بررسی دو وجه مذکور پرداخته می‌شود.

بررسی دو وجه مطرح درباره مرجع ضمیر «موتہ» در آیه شریفه ۱۵۹ سوره نساء

الف) مرجع بودن حضرت عیسی علیه السلام

چنان که گذشت، برخی مفسران مرجع ضمیر را حضرت عیسی علیه السلام دانسته اند که در نتیجه مفهوم آیه شریفه ناظر به بازگشت مجدد عیسی علیه السلام به زمین در آخرالزمان خواهد بود.^۱ بر این اساس معنای آیه شریفه چنین می شود که تمام اهل کتاب پیش از مرگ حضرت عیسی علیه السلام که طبیعتاً پس از بازگشت مجدد آن حضرت به زمین رخ خواهد داد به او ایمان خواهند آورد. علامه *درالمیزان* (ج ۵، ۲۱۹)، محمد هادی معرفت *در شبهات وردود* (۱۰۹)، صادقی تهرانی *در الفرقان* (ج ۷، ۴۴۰)، محمد عزت *در تفسیر الحدیث* (ج ۸، ۲۷۹)، طبری *در جامع البیان* (ج ۶، ۱۴) و ابن کثیر *در تفسیر القرآن العظیم* (ج ۲، ۴۰۱) قطعاً یا ترجیحاً این نظر را پذیرفته اند و صاحب *تفسیر الحدیث* ادعا نموده که نظر جمهور همین است.

شواهد این نظر از این قرارند:

زنده بودن عیسی علیه السلام: تعبیری از قرآن کریم شاهد آنند که عیسی علیه السلام نمرده است:

﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ خُذْ هَذَا الصَّلَافَ فِي يَمِينِكَ وَارْتَقِ الْوُجُوهَ وَمَنْ يَنْصُرْكَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَانصُرْهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ ﴿۵۵﴾﴾

﴿تِلْكَ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزاً حَكِيمًا﴾. (نساء: ۱۵۸)

تعبیر «رفع الی الله» که در آیات شریفه مذکور درباره عیسی علیه السلام به کار رفته، تعبیری ویژه است که در قرآن کریم هرگز درباره مرگ از آن استفاده نشده، از این رو باید آن را ناظر به چیزی غیر از مرگ دانست. به جز آیه مورد بحث (سوره نساء) عده ای از مفسران، آیات ۶۱ سوره زخرف و ۴۶ سوره آل عمران را نیز درباره رجعت عیسی علیه السلام می دانند که نتیجه اش زنده بودن حضرت عیسی علیه السلام است.

گذشته از قرائن قرآنی، ادله روایی بسیاری بر زنده بودن حضرت عیسی علیه السلام و بازگشت مجدد آن حضرت در آخرالزمان گواه است. ابن کثیر ذیل آیه شریفه مورد بحث، ضمن متواتر دانستن احادیث مذکور به ارائه آنها پرداخته است (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ج ۲، ۴۰۳ - ۴۱۳ و ج ۷،

۱. به جز این آیه شریفه، آیات ۶۱ سوره زخرف و ۴۶ سوره آل عمران نیز توسط عده ای از مفسران، ناظر به رجعت مجدد عیسی علیه السلام برشمرده شده اند که آیه ۶۱ سوره زخرف در مباحث آتی به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱. (۲۱۷)

حال که روشن شد عیسی علیه السلام هنوز نمرده است، امکان اشاره داشتن آیه شریفه مورد بحث به مرگ آن حضرت در آینده روشن می‌گردد.

سیاق آیات شریفه: محصول شاهد پیشین، تنها امکان ناظر بودن ضمیر «موت» به عیسی علیه السلام بود. اما آن چه این مطلب را ثابت و یا دست‌کم مرجح می‌سازد، واقع شدن آیه شریفه مورد بحث پس از آیات مربوط به کشته و مصلوب نشدن حضرت عیسی علیه السلام و بالا رفتن آن حضرت به سوی خدای سبحان است. در واقع آیات مزبور مکمل مفهوم یکدیگرند؛ آیه ۱۵۷ از کشته نشدن آن حضرت سخن می‌گوید، آیه ۱۵۸ از خروج ایشان و آیه ۱۵۹ از رجعت و سپس مرگ آن حضرت خبر می‌دهد.

﴿وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا * بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا * وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُكُونُ عَلَيْهِمْ شُهَدَاءُ﴾؛ (نساء: ۱۵۷ - ۱۵۹)

و گفته ایشان که: «ما مسیح، عیسی بن مریم، پیامبر خدا را کشتیم»، و حال آن که آنان او را نکشتند و مصلوبش نکردند، لیکن امر بر آنان مشتبه شد؛ و کسانی که درباره او اختلاف کردند، قطعاً در مورد آن دچار شک شده‌اند و هیچ علمی بدان ندارند، جز آن که از گمان پیروی می‌کنند، و یقیناً او را نکشتند. بلکه خدا او را به سوی خود بالا برد، و خدا توانا و حکیم است. و از اهل کتاب، کسی نیست مگر آن که پیش از مرگ

۱. در کتاب بررسی تاریخی قصص قرآن آمده است: «درباره نزول عیسی علیه السلام حدود پنجاه حدیث مرفوع وارد شده و بیشتر آنها صحیح و برخی از آنها حسن هستند. اگر کسی همه آنها را بر ساخته بداند، قطعاً عقل و دینش تباہ خواهد بود» (بیومی مهران، ۱۳۸۳: ج ۳، ۳۱۷). البته بر پایه گزارش همین منبع، برخی دانشمندان الا زهر، یعنی محمد عبده و رشید رضا و در پی ایشان مراغی و شلتوت به عروج تن و جان عیسی علیه السلام به آسمان و بازگشت ایشان در آخر الزمان باور ندارند. آنان قائلند هیچ نص قاطعی در قرآن کریم، چنین چیزی را ثابت نمی‌کند و تعبیر قرآنی «رَفَعَ» درباره حضرت عیسی علیه السلام را بالا بردن مرتبت او نزد خدای سبحان معنا کرده‌اند. المنار در این باره تا آن جا پیش رفته که منشأ مسئله مزبور را باور بیشتر نصارا دانسته که از زمان ظهور اسلام کوشیده‌اند آن را در میان مسلمانان شایع کنند (برای مشاهده منابع مربوطه، نک: همو: ۳۲۰ - ۳۲۲).

همچنین مراغی احادیث وارده در این باره را پایین تر از حد تواتر می‌داند که نمی‌تواند مبنای عقیده قرار گیرد (مراغی، بی تا: ج ۳، ۱۶۹ و ج ۶، ۱۵).

با تمرکز بر آیات و روایات مربوط به عروج و رجعت حضرت عیسی علیه السلام سستی این سخنان شاذ و مخالف با دیدگاه قاطبه علمای اسلام روشن است. سفرایی در شرح عقیده خویش می‌نویسد: نزول عیسی بن مریم علیه السلام به کتاب و سنت و اجماع امت ثابت است و کسی از اهل شریعت با آن مخالفت نکرده است، بلکه فقط فیلسوفان و ملحدانی که به مخالفتشان چندان اعتمادی نتوان کرد، آن را انکار کرده‌اند... (بیومی مهران، ۱۳۸۳: ج ۳، ۳۱۷).

خود حتماً به او ایمان می آورد، و روز قیامت [عیسی نیز] بر آنان شاهد خواهد بود.

مرحوم آیت الله معرفت در *استشهاد* به سیاق در اثبات این نظر می نویسد:

این آیه در تعقیب ردّ گمان باطل یهود در خصوص مصلوب و مقتول نمودن عیسی علیه السلام واقع شده است. پس بیان گر این معناست که آن حضرت مقتول و مصلوب نشده و زنده است و رزق می گیرد و احدی از فرزندان یهود و نصارا نخواهد بود، جز این که قبل از مرگش به نبوت راستینش ایمان خواهد آورد. بنابراین کلام در این جا در خصوص مرگ حضرت مسیح علیه السلام است و این که آیا مصلوب و مقتول شده است یا نه و آیه شریفه در صدد انکار آن است و تصریح دارد بر این که آن حضرت نمرده است؛ پس عبارت شریفه «قَبْلَ مَوْتِهِ» به مرگ حضرت عیسی علیه السلام اشاره دارد. (معرفت، ۱۴۲۳: ۱۰۹؛ همچنین نک: ابن کثیر، ۱۴۱۹: ج ۲، ۴۰۱)

ظاهر آیه شریفه: ظاهر آیه، بیشتر با بازگشت ضمیر به عیسی علیه السلام سازگار است؛ چون اولاً ضمائر مفرد پیشین همگی به عیسی علیه السلام برمی گردد و ثانیاً نزدیک ترین مرجع - که طبیعتاً مرجح تر است - مرجع ضمیر در «به» است که - چنان که گذشت - حضرت عیسی علیه السلام است (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ج ۷، ۴۴۰).

برخی روایات: در برخی روایات اهل تشیع و اهل سنت، این نظر تأیید شده است. در تفسیر **قمی می خوانیم:**

حدثني أبي عن القاسم بن محمد عن سليمان بن داود المنقري عن أبي حمزة عن شهر بن حوشب قال: قال لي الحجاج بأن آية في كتاب الله قد أعيتني، فقلت أيها الأمير! آية آية هي فقال قوله: «وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ» وَاللَّهِ إِنِّي لَأَمْر بِالْيَهُودِي وَالنَّصْرَانِي فَيَضْرِبُ عُنُقَهُ ثُمَّ أَرْمِقُهُ بَعِينِي فَمَا أَرَاهُ يَحْرُكُ شَفْتَيْهِ حَتَّى يُحْمَدَ، فقلت: أصلح الله الأمير! ليس على ما تأولت، قال: كيف هو؟ قلت: إن عيسى ينزل قبل يوم القيامة إلى الدنيا فلا يبقى أهل ملة يهودي ولا نصراني إلا آمن به قبل موته ويصلي خلف المهدي، قال: ويحك! أنى لك هذا ومن أين جئت به؟ فقلت: حدثني به محمد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب عليه السلام، فقال: جئت بها والله من عين صافية؛ (قمی، ۱۳۶۷: ج ۱، ۱۵۸)

شهر بن حوشب می گوید: حجاج بن یوسف به من گفت که یک آیه در قرآن مرا خسته کرده است: «وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا»؛ به خدا قسم دستور می دهم که گردن یهودی یا مسیحی را بزنند و بعد دقیق تماشا می کنم؛ هرگز لب های خود را حرکتی نمی دهد تا این که می میرد. گفتم: خدا امیر را خیر دهد! آن طور که تو تأویل کرده ای نیست. پرسید: چگونه است؟ گفتم:

عیسی علیه السلام پیش از روز قیامت به دنیا فرود خواهد آمد و هیچ اهل دینی اعم از یهودی و غیر آن نخواهد ماند، جز آن که پیش از مرگ آن حضرت به او ایمان خواهد آورد و پشت سر مهدی علیه السلام نماز خواهد خواند. حجاج گفت: وای بر تو! این مطلب را از کجا آوردی؟ گفتیم: محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب (امام باقر علیه السلام) آن را به من حدیث نمود. حجاج گفت: به خدا قسم آن را از چشمه‌ای زلال آورده‌ای.

گفت‌وگویی شهر بن حوشب با حجاج بن یوسف در منابع حدیثی اهل سنت نیز وارد شده است که البته مقداری متفاوت است. سیوطی در *الدرالمشور* نقل می‌کند:

أخرج ابن المنذر عن شهر بن حوشب قال: قال لي الحجاج: يا شهر! آية من كتاب الله ما قرأتها إلا اعتراض في نفسي منها شيء، قال الله: ﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ﴾ وانی اوتی بالأسارى فاضرب أعناقهم ولا أسمعهم يقولون شيئاً. فقلت: رفعت إليك على غير وجهها ان النصراني إذا خرجت روحه ضربته الملائكة من قبله و من دبره وقالوا: أي خبيث ان المسيح الذي زعمت انه الله أو ابن الله أو ثالث ثلاثة عبد الله و روحه و كلمته فيؤمن حين لا ينفعه إيمانه و ان اليهودي إذا خرجت نفسه ضربته الملائكة من قبله و من دبره وقالوا: أي خبيث ان المسيح الذي زعمت انك قتلته عبد الله و روحه فيؤمن به حين لا ينفعه الايمان فإذا كان عند نزول عيسى آمنت به أحياءهم كما آمنت به موتاهم. فقال: من أين أخذتها؟ فقلت: من محمد بن علي. قال: لقد أخذتها من معدنها. قال شهر: و ايم الله ما حدثني إلا أم سلمة و لكنني أحببت ان أغيظه؛ (سيوطي، ١٤٠٤، ج ٢، ٢٤١)

شهر بن حوشب گوید: حجاج به من گفت: آیه‌ای از کتاب خداست که هر وقت قرائت می‌کنم در دلم سؤال ایجاد می‌شود: ﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا﴾. اسیران را نزد می‌آورند و گردنشان را می‌زنم و نمی‌شنوم که چیزی بگویند. گفتیم: مطلب را اشتباه به شما رسانده‌اند. وقتی روح یک مسیحی خارج می‌شود فرشتگان از پیش و پس او را می‌زنند و می‌گویند: ای خبیث، مسیحی که گمان می‌کردی خدا یا پسر خدا یا سومین سه‌تاست، عبد خدا و روح او و کلمه اوست. آن‌گاه در حالی که دیگر ایمانش نفعی بر او ندارد، ایمان می‌آورد. و وقتی روح یهودی خارج می‌شود، فرشتگان از پیش و پس او را می‌زنند و می‌گویند: ای خبیث، مسیحی که گمان می‌کردی او را کشته‌ای، بنده خدا و روح اوست. آن‌گاه در حالی که دیگر ایمانش نفعی برای او ندارد، ایمان می‌آورد. اما آن‌گاه که زمان نزول عیسی علیه السلام شد زندگان ایشان مانند مردگان نشان به آن حضرت ایمان می‌آورند. حجاج گفت: این مطلب را از کجا دریافت کرده‌ای؟ گفتیم: از محمد بن علی. گفت: آن را از معدنش دریافت نموده‌ای. شهر بن حوشب می‌گوید: به خدا قسم این روایت را از

ام سلمه دریافت نموده بودم، ولی دوست داشتم حجاج را خشمگین کنم [چون او دشمن اهل بیت علیهم السلام بود و طبعاً فضایل ایشان ناراحتش می کرد].

چنان که مشاهده می شود، برخلاف روایت قمی که ناظر به بازگشت ضمیر به عیسی علیه السلام بود، در روایت اهل سنت هر دو نظر به صورت تلفیقی ارائه شده است و تفاوت دیگر آن که مصدر روایت در تفسیر قمی، امام باقر علیه السلام مطرح شده و حال آن که در روایت فوق، به قرینه روایت دیگری که سیوطی در کنار همین روایت آورده، ابتدا مصدر روایت، محمد حنفیه فرزند امیرالمؤمنین علیه السلام مطرح شده و بعد شهر بن حوشب راوی حقیقی را ام سلمه مطرح نموده است.

از ابن عباس نیز روایتی در تأیید نظر حاضر مطرح شده که حاکم نیشابوری آن را صحیح دانسته است (سیوطی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۲۴۱)، هرچند که روایاتی در تأیید نظریه دوم نیز از ابن عباس نقل شده است (نک: سیوطی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۲۴۱).
روایت دیگر، در صحیحین از ابوهریره آمده است:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيُوشِكَنَّ أَنْ يُنْزَلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حُكْمًا عَدْلًا يَكْسِرُ الصَّلِيبَ وَيَقْتُلُ الْخَنزِيرَ وَيَضَعُ الْحِزْيَةَ فَيَفِيضُ الْمَالَ حَتَّى لَا يَقْبَلَهُ أَحَدٌ حَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةَ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا. ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: وَأَقْرَأُوا إِنْ شِئْتُمْ ﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا﴾؛ (بخاری، ۱۴۰۷: ج ۳، ۱۲۷۲، ۳۲۶۴ و ج ۲، ۷۷۴، ۲۱۰۹ و ۸۷۵، ج ۲۳۴۴؛ نیشابوری، بی تا: ج ۱، ۱۳۵، ابن ماجه، بی تا: ج ۲، ۱۳۶۳، ۴۰۷۸؛ ترمذی، بی تا: ج ۴، ۵۰۶، ۲۲۳۳. ترمذی حدیث را حسن صحیح معرفی کرده است)

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: سوگند به آن که جانم به دست اوست، نزدیک است که پسر مریم به عنوان حاکمی عادل میان شما فرود آید و صلیب را بشکند و خوک را بکشد و جزیه را فرو نهد، و ثروت را سرریز می کند تا این که کسی آن را نمی پذیرد تا آن که یک سجده، از دنیا و آنچه در آن است نیکوتر تلقی می شود. سپس ابوهریره گفت: اگر خواستید قرائت کنید: ﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا﴾.

چنان که می بینیم، در این روایت تطبیق نهایی - که مورد نظر بحث حاضر است - ظاهراً از جانب خود ابوهریره است و در ادامه حدیث نبوی نیست. نهایتاً هیچ یک از روایات مطرح شده به روشنی مستند به قول معصوم نیست، هرچند این که ناقلان، نظر مذکور را از معصومین علیهم السلام گرفته باشند کاملاً محتمل است.

ب) مرجع بودن اهل کتاب

برخی دیگر از مفسران، ضمیر در «موت» را راجع به اهل کتاب دانسته‌اند. بر این اساس، مفهوم آیه شریفه چنین می‌شود که تمامی اهل کتاب در هنگام مرگ به حقانیت حضرت عیسی علیه السلام پی برده و به او ایمان خواهند آورد، اگر چه این ایمان نفعی بر ایشان نخواهد داشت.

این نظر در تفسیر تسنیم (ج ۸، ۲۱ و ۳۲)، فی ظلال القرآن (ج ۲، ۸۰۳)، احسن الحدیث (ج ۲، ۴۸۸)، التحریر و التنویر (ج ۴، ۳۰۹)، روح البیان (ج ۲، ۳۲۰)، روح المعانی (ج ۳، ۱۸۸)، کشف (ج ۱، ۲۸۸) و کنز الدقائق (ج ۳، ۵۸۳) به صورت قطعی یا ترجیحی پذیرفته شده است.

ادله باورمندان به این نظر عبارتند از:

عموم تعبیر «وإن من اهل الكتاب»: شاید مهم‌ترین دلیل، عام بودن تعبیر مطرح شده درباره اهل کتاب است: «وإن من اهل الكتاب...» که به طور طبیعی تمامی اهل کتاب را شامل می‌شود، حال آن‌که بنا به نظریه پیشین و مربوط دانستن ضمیر «موت» به عیسی علیه السلام چنین عمومی نمی‌تواند صحیح باشد؛ زیرا طبق آن نظریه، ایمان به حضرت عیسی علیه السلام مربوط به اهل کتاب حاضر در هنگام رجعت حضرت عیسی علیه السلام است (برای نمونه نک: ابن عاشور، ۱۹۹۷: ج ۴، ۳۱۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰: ج ۲، ۲۱ و ۳۳؛ قرشی، ۱۳۷۷: ج ۲، ۴۸۸).

نقد دلیل مزبور: این استدلال نادرست است و بنا به دلایلی عموم ظاهری در آیه شریفه معتبر نیست:

۱. اگر عبارت شریفه را ناظر به عموم اهل کتاب بدانیم، باید اهل کتاب پیش از ولادت حضرت عیسی علیه السلام را نیز دربر گیرد. به عبارت دیگر، مفهوم آیه چنین می‌شود که حتی اهل کتاب پیش از ولادت عیسی علیه السلام نیز پیش از مرگ به عیسی علیه السلام ایمان می‌آورند. چنین مطلبی ظاهراً نه مفهومی صحیح دارد و نه در جایی مطرح شده است. از این رو حتی باورمندان به این نظریه نیز مجبورند عدم عموم تعبیر و تخصیص خوردن آن را بپذیرند که بر این اساس، دلیل مورد بحث منتفی خواهد شد.

۲. با توجه به ذیل آیه شریفه «وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا» اهل کتاب مذکور در آغاز آیه، تعبیری عام نیست و باید به اهل کتابی که حضور عادی و مادی عیسی علیه السلام را درک خواهند نمود تخصیص داده شود؛ چرا که:

اولاً، به نظر می‌رسد مفهوم شهادت بر انسان‌ها با حضور مادی میان آنان و ارائه الگویی الهی و اتمام حجت برای ایشان ملازم است. دلیل این مدعا آن است که قرآن کریم شاهدان هر

امت را از میان خود ایشان مطرح می فرماید:

﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ﴾. (نحل: ۸۹)

﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾. (نحل: ۸۴)

﴿وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾. (قصص: ۷۵)

﴿فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا﴾. (نساء: ۴۱)

اگر مفهوم شهادت، با حضور اتمام حجت کننده در میان انسان‌ها تلازمی نداشت و تنها ناظر بر گواه اعمال بودن، می بود چه لزومی داشت که شاهد هر قوم از میان خودشان باشد و می توانست موجودی غیبی، مثلاً فرشته‌ای از فرشتگان مطرح شود. تأکید بر از میان قوم بودن شهید قوم، ظاهراً بیان‌گر آن است که او انسانی عادل و حق مدار خواهد بود که به طور عادی در میانشان بوده و با رفتار و سخن خود آنان را به حق دعوت نموده و برایشان اتمام حجت کرده است.

ثانیاً، در سوره مائده به صورتی روشن، شهادت حضرت عیسی علیه السلام را متناظر به افرادی که دوران حضور عادی آن حضرت را درک کرده اند مطرح می فرماید:

﴿وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمَّيَ الْهَيْتِي مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعَلَّمَ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ * مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ أَعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾؛ (مائده: ۱۱۶ - ۱۱۷)

و [یاد کن] هنگامی را که خدا فرمود: «ای عیسی پسر مریم، آیا تو به مردم گفتی: من و مادرم را همچون دو خدا به جای خداوند بپرستید؟» گفت: «منزهی تو، مرا نزید که [در باره خویشتن] چیزی را که حق من نیست بگویم. اگر آن را گفته بودم قطعاً آن را می دانستی. آن چه در نفس من است تو می دانی؛ و آن چه در ذات توست من نمی دانم، چرا که تو خود، دانای رازهای نهانی. جز آن چه مرا بدان فرمان دادی [چیزی] به آنان نگفتم؛ [گفته ام] که: خدا، پروردگار من و پروردگار خود را عبادت کنید، و تا وقتی در میانشان بودم بر آنان گواه بودم؛ پس چون روح مرا گرفتی، تو خود بر آنان نگهبان بودی، و تو بر هر چیز گواهی.

روشن است که مراد از «توفی» مذکور در آیه شریفه عروج حضرت عیسی علیه السلام است و این آیه، شهادت آن حضرت را محدود به دوران حضور عادی ایشان پیش از عروج مطرح می نماید. ممکن است درباره این که «توفی» مذکور در آیه شریفه به مرگ حضرت عیسی علیه السلام بعد از رجعت اشاره دارد توهمی ایجاد شود؛^۱ برای رفع این توهم، توجه به چند نکته ضروری است: الف) ماده «توفی» درباره حضرت عیسی علیه السلام به جز این آیه شریفه، در یک جای دیگر نیز به کار رفته است که از دیدگاه بیشتر مفسران که عروج و رجعت حضرت عیسی علیه السلام را باور دارند، ناظر به عروج آن حضرت است و نه مرگ ایشان:

﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ خُذْ هَذَا الصَّلَافَ الَّذِي تَتَّبِعُونَ فَذَرِكْهُ وَمَنْ يَتَّبِعْهُ يَكْفُرْ أَفَتَسْمَعُونَ لِقَوْلِ اللَّهِ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ إِنِّي فَاعِلٌ لِمَآءُ اللَّهِ قَوْلِ الْكَافِرِينَ﴾ (آل عمران: ۵۵)

ب) آیه شریفه حاکی از آن است که عقاید شرک آمیز درباره حضرت عیسی علیه السلام مربوط به بعد از توفی آن حضرت است؛ زیرا ایشان عبارت «وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا» را در مقام تبرئه خود از ادعای شرک آمیز مسیحیان عرضه می دارد، به این بیان که تا زمان حضورش میان مردم - که شاهد مردم بوده - آنان را به عبودیت خداوند دعوت کرده و اجازه بروز چنین عقاید مشرکانه ای را نداده است و این پس توفی اش رخ داده است، یعنی زمانی که دیگر شاهد بر مردم نبوده و امکان امر و نهی بر آنان را نداشته است.

روشن است که با شرح فوق، توفی تنها ناظر به عروج آن حضرت می تواند باشد؛ زیرا عقاید شرک آمیز درباره ایشان به طور مسلم پیش از مرگ و از زمان عروج آن حضرت موجود است. به عبارت ساده تر، اگر مراد از توفی، مرگ حضرت عیسی علیه السلام بعد از رجعتش بود، باید عقاید شرک آمیز مذکور در آیه نیز مربوط به دوران بعد از مرگ آن حضرت می بود، حال آن که چنین نیست و عقاید مذکور از بعد عروج آن حضرت تاکنون موجود بوده است.^۲

۱. برای مثال، گویا در *المیزان*، ج ۵، ۱۳۶ چنین توهمی رخ داده است.

۲. نکته دیگری که ظاهراً می توان از آیه شریفه استنباط کرد، این است که بعد از مرگ حضرت عیسی علیه السلام عقاید شرک آمیز درباره آن حضرت به شکل کنونی مطرح نخواهد بود؛ چرا که آیه شریفه در مقام گزارش گفت و گوی اخروی خدای سبحان و حضرت عیسی علیه السلام درباره انحرافات شرک آلود در خصوص حضرت عیسی علیه السلام تنها به انحرافات موجود بعد از عروج آن حضرت اشاره فرموده و این انحراف را درباره بعد از رجعت و مرگ ایشان مطرح نفرموده است.

گفتنی است اگر فردی به اشتباه «توفی» را در آیه شریفه مذکور، ناظر به مرگ حضرت عیسی علیه السلام بداند، باز هم استدلال انجام شده به آیه ۱۱۷ سوره مائده درباره این که شهادت حضرت عیسی علیه السلام مربوط به همه اهل کتاب نیست برقرار خواهد بود؛ زیرا حتی در صورت اخیر نیز شهادت آن حضرت مربوط به کسانی که بعد از مرگ آن حضرت، درباره ایشان افکار

مباحثی که گذشت، نه تنها مهم ترین دلیل قائلان بر نظریه دوم درباره آیه شریفه سوره نساء را مخدوش ساخت، بلکه دلیل دیگری را بر درستی نظریه نخست افزود و آن این که عبارت «وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِدًا» با توجه به آن چه درباره مقوله شهادت گذشت، بیان گر آن است که ایمان به حضرت عیسی علیه السلام در این آیه، به گروهی از اهل کتاب که حضور عادی ایشان را درک خواهند کرد مربوط می شود.^۱

قرائت ابی بن کعب: دلیل دیگری که در برخی از تفاسیر^۲ مطرح شده، قرائت منتسب به ابی بن کعب است که در آن، آیه شریفه به صورت «لِيُؤْمِنُوا بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِمْ» آمده است. مفسران مزبور این قرائت را به نوعی مفسر و مبین آیه شریفه مذکور مطرح نموده اند.

نقد دلیل مزبور: اولاً، این دلیل برای افرادی می تواند طرح شود که وجود قرائات متعدد مستند به وحی الهی را پذیرفته باشند، حال آن که مشهور میان پیروان اهل بیت علیهم السلام به جز این است. در روایتی از امام باقر علیه السلام می خوانیم:

إِنَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ وَلَكِنَّ الْاِخْتِلَافَ يَحْيِيءُ مِنْ قَبْلِ الرُّوَاةِ؛ (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ۶۳۰)

راستی که قرآن یکی است و از نزد یگانه نازل شده است، ولی اختلاف از طرف راویان پدید می آید.

ثانیاً، قرائات مزبور، مستند به خبر واحدی است که با دو سند دارای اشکال در سنن سعید بن منصور^۳ (ج ۴، ۱۴۲۷، ح ۷۰۹) و تفسیر جامع البیان طبری (ج ۶، ۱۵) از ابن عباس و جویبر بن سعید نقل شده است و در منابع طراز اول حدیثی اهل سنت از جمله کتب نه گانه موجود نیست. روشن است که چنین نقلی صلاحیت اثبات متن را ندارد و به گفته علما درباره متن قرآنی، تواتر ضروری است. ثالثاً، از جانب هیچ یک از قراء معتبر، از جمله قراء سبعة چنین قرائتی مطرح نشده است (برای مثال، نک: شریعت، ۱۳۸۶).

شک آمیز مطرح می کنند نیست.

۱. با روشن شدن مفهوم «وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِدًا» وجه ارتباط صدر و ذیل آیه شریفه نیز روشن تر است، به این بیان که شاید مراد از ذکر ذیل آیه شریفه، این است که ایمان اهل کتاب به حضرت عیسی علیه السلام که پیش از مرگ آن حضرت تحقق خواهد یافت، پس از رجعت و حضور عادی ایشان رخ می دهد و لذا احتمال این که این ایمان پیش از رجعت اتفاق بیفتد، منتفی می شود.

۲. برای نمونه، نک: آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۳، ۱۸۸؛ شاذلی، ۱۴۱۲: ج ۲، ۸۰۴.

۳. سعید بن منصور خود پس از نقل، سند حدیث را ضعیف معرفی کرده است (خراسانی مروزی، ۱۴۱۴: ج ۴، ۱۴۲۷، ح ۷۰۹).

با توجه به آن چه گذشت^۱ به قوت می‌توان ضمیر در «موتیه» را ناظر بر حضرت عیسی علیه السلام دانست که در نتیجه مفهوم آیه شریفه ۱۵۹ سوره نساء چنین خواهد بود که پیش از رحلت حضرت عیسی علیه السلام در آخرالزمان همه اهل کتاب موجود در آن زمان به آن حضرت ایمان خواهند آورد و این مفهوم ظاهراً متضمن آن است که پس از این رخداد، دیگر یهودی وجود نخواهد داشت.

ج) چگونگی جمع میان ایمان نهایی تمام اهل کتاب به عیسی علیه السلام و بقای یهود تا قیامت

اشکال مهمی که بر مطالب پیشین می‌توان وارد دانست، ناهمخوانی ظاهری ایمان نهایی تمام اهل کتاب به عیسی علیه السلام با آیات شریفه‌ای است که از حضور یهود - و به طور کلی اهل کتاب - تا روز قیامت سخن می‌گویند؛ چون آن گونه که پیش‌تر تبیین شد، آیه ۱۵۹ سوره نساء به این معناست که همه اهل کتاب پس از رجعت و پیش از رحلت آن حضرت، به ایشان ایمان خواهند آورد و با توجه به مبشر اسلام بودن حضرت عیسی علیه السلام ایمان تمام اهل کتاب به اسلام و انقراض یهودیت و مسیحیت پیش از قیامت رخ خواهد داد.

در پاسخ به اشکال مذکور، مطالبی هرچند بسیار اندک توسط برخی مفسران مطرح شده، یا قابل طرح است که به ارائه و بررسی آنها می‌پردازیم.

توجیه یکم: ایمان مطرح شده در آیه شریفه، لزوماً ایمان به حقانیت حضرت عیسی علیه السلام نیست و لذا با بقای ادیان انحرافی تعارضی ندارد.

پیش‌تر درباره متعلق ایمان مطرح شده در آیه شریفه بحث شد و گذشت که این ایمان - که با تعبیر اهل کتاب، گویا شامل هر دو قوم یهود و نصارا است - ایمان به حقانیت آن حضرت و مقام‌های حقیقی ایشان و حقایق پیرامون آن بزرگوار، آن گونه که اسلام مبین تعریف فرموده، است؛ اما در این صورت اشکالی که در صدر بحث مطرح شد، خودنمایی می‌کند.

برای رفع این اشکال، گروهی کوشیده‌اند ایمان مطرح شده در این آیه را ایمانی جزئی و نسبی و غیر از ایمان کامل مطرح نمایند. بر اساس نظر برخی محققان، ایمان مذکور به حضرت

۱. البته افزون بر دو دلیل مطرح شده بر ناظر بودن ضمیر «موتیه» به کل اهل کتاب، روایاتی نیز شاهد این مطلب هستند که برخی ضمن بحث روایی ناظر بودن این ضمیر به عیسی علیه السلام با بازگرداندن ضمیر در «یه» به پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت علیهم السلام از ایمان جمیع اهل ادیان به پیامبر و امیرالمومنین، یا ایمان یهود و نصارا به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم یا ایمان اولاد حضرت زهرا علیها السلام به ائمه در هنگام مرگشان سخن گفته‌اند (نک: عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۸۴) و روایتی نیز با بازگرداندن ضمیر در «یه» به عیسی علیه السلام و ضمیر در «موتیه» به اهل کتاب، نظیر آن را مشاهده امیرالمومنین علیه السلام در هنگام مرگ دانسته است (کوفی، ۱۴۱۰: ۱۱۶). افزون بر اشکالات محتوایی و تعارض با برخی روایات دیگر، روایات مزبور اعتبار سندی نیز ندارند؛ زیرا اساساً هیچ‌یک دارای سند نیستند.

عیسی علیه السلام به سه قسمت تقسیم شده است: قسم اول، ایمان کامل به آن حضرت و لازمه اش ایمان به حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله است؛ قسم دوم، ایمان تنها به خود حضرت عیسی علیه السلام و دخول در حزب آن حضرت، و قسم سوم، ایمان به مقتول و مصلوب نشدن آن حضرت - بدون ایمان به حقانیت ایشان - است (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ج ۷، ۴۴۳).

البته قسم دوم مطرح شده قابل تصور نیست و روشن است که مؤمنان به حضرت عیسی علیه السلام و وارد شدگان در حزب آن حضرت بعد از رجعت، حتماً قسم اول ایمان را خواهند داشت.

چنان که گفته شد، ابن عاشور - در مقامی غیر از مقام رفع اشکال حاضر - ایمان مذکور در آیه شریفه را ایمان به معراج آن حضرت مطرح کرده است:

وعندی ان ضمیر راجع الی الرفع المأخوذ من فعل ﴿رَفَعَهُ اللهُ إِلَيْهِ﴾ و یعمّ قوله ﴿أَهْلَ الْكِتَابِ﴾ اليهود والنصارى، حیث استتوا مع اليهود فی اعتقاد وقوع الصلب؛
(ابن عاشور، ۱۹۹۷: ج ۴، ۳۰۹)

به عقیده من ضمیر [در «به»] به حادثه بالا رفتن عیسی علیه السلام که برگرفته از عبارت «رَفَعَهُ اللهُ إِلَيْهِ» است، برمی گردد و تعبیر «اهل کتاب» نیز شامل یهودیان و مسیحیان است؛ زیرا مسیحیان نیز درباره اعتقاد به مصلوب شدن عیسی علیه السلام با یهودیان برابرند.

اما نقد وارد بر این نظر و مشابه آن (ایمان قسم سوم) این است که:

اولاً، ظاهر تعبیر قرآنی ایمان به یک پیامبر، پذیرش حقانیت اوست. حتی اگر نصارا در نظر گرفته شوند که همگی به حقانیت حضرت عیسی علیه السلام معتقدند، ولی آن حضرت را مصلوب و مقتول می دانند، باز هم مصلوب و مقتول نشدن حضرت عیسی علیه السلام و رفع الی الله آن حضرت مطلبی نیست که بر ایمان به آن تأکید ویژه انجام گیرد؛ چرا که هنوز متعلقات مهم تر، پرتمتر و اساسی تری درباره ایمان به آن حضرت نسبت به آن چه نصارا در آن انحراف دارند، باقی است.

ثانیاً، با توجه به این که تعبیر اهل کتاب در آیه شریفه شامل یهودیان نیز هست - اگر نگوئیم منحصر به آنان است - باور پیدا کردن یهودیان به مصلوب و مقتول نشدن و رفع الی الله حضرت عیسی علیه السلام بعد از رجعت آن حضرت، جدای از باور به حقانیت آن حضرت نیست. آیا این که یهودیان باور کنند این فردی که اکنون در میانشان حاضر است، همان است که قرن ها پیش مصلوبش نمودند، برای ایمان به حقانیت او کافی نیست؟

براین اساس شاید بتوان قسم سوم مطرح شده را در قسم اول ادغام کرد و سرانجام آن چه

باقی می‌ماند این است که گویا ایمان مذکور در آیه شریفه، به معنای ایمان داشتن به حقانیت آن حضرت و مقامات حقیقی ایشان - آن‌گونه که اسلام مبین تعریف فرموده - است.

توجیه دوم: برخی از اهل کتاب، به‌رغم ایمان ظاهری به حضرت عیسی علیه السلام بعد از رجعت، انحرافات پیشین خود را به‌طور پنهانی و منافقانه تا قیامت ادامه خواهند داد.

در توجیه پیشین، گفته شد که ایمان مورد اشاره در آیه ۱۵۹ سوره نساء، ایمانی کامل نیست و ممکن است نسبی و منحصر به مقوله‌ای خاص باشد، ولی در این توجیه سخن از این است که ایمان مذکور، ایمانی حقیقی و همراه با آثار و لوازم نیست و ممکن است آمیخته با نفاق عقیدتی و رفتاری باشد، به‌گونه‌ای که با وجود ایمان ظاهری تمام اهل کتاب به حضرت عیسی علیه السلام و پذیرش حقانیت او، ولی برخی از آنان در مقام عمل به دلیل رذایل نفسانی، به‌گونه‌ای منافقانه پی‌گیر همان مفسد و انحرافات پیشین می‌شوند و بدین گونه از طرفی ادیان یهود و نصارا به‌طور رسمی حذف می‌گردد، اما انحرافات برخی یهودیان و مسیحیان به صورت پنهانی و منافقانه تا قیامت امتداد می‌یابد. به عبارت دیگر، مراد از امتداد یهود و نصارا تا قیامت، امتداد دو عقیده رسمی نیست، بلکه منظور بقای همیشگی افرادی است که قبلاً ادیان یهود و مسیحیت را با کذب و تحریف، ابزار اشباع هوای نفس خویش ساخته بودند و در ادامه با ایمان اضطراری به حقیقت مسیح علیه السلام همان انحرافات و هواپرستی‌ها را در چارچوبی متفاوت پی خواهند گرفت. مثلاً یهودیانی که به خود برتریینی و غرق امانی مبتلا بودند و این روحیات را به دروغ به آموزه‌های حضرت موسی علیه السلام منتسب می‌ساختند پس از ایمان اضطراری به حضرت مسیح علیه السلام - که لازمه‌اش ایمان اضطراری به اسلام است - باز هم همان روحیات را پی خواهند گرفت و نمی‌توانند رسوبات آن انحرافات را از دلشان پاک نمایند و اساساً خواهان چنین تزکیه‌ای نخواهند نیستند.

درباره آیه **﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ خُذْ هَذَا فِي يَمِينِكَ وَرَافِعَكَ إِلَيَّ...﴾** نیز گفتنی است گویا مراد آن نیست که تا قیامت افرادی خواهند بود که آشکارا به عیسی علیه السلام کفر ورزند، بلکه ظاهراً کافران مذکور در آیه شریفه، شامل کسانی است که سابقه کفر داشته‌اند و مقهور مؤمنان به آن حضرت شده و از روی اضطرار ایمان آورده‌اند. شاید ماضی بودن فعل در **﴿الَّذِينَ كَفَرُوا﴾** شاهدی بر این معنا باشد.

ایمان اضطراری و همراه با نفاق برخی از اهل کتاب، کاملاً متصور است؛ زیرا انسان گرفتار هوای نفس است و همین سبب می‌شود هوای پرستان حتی چیزی را که به چشم می‌بینند انکار نمایند و اگر امکان انکار علنی فراهم نبود، نفاق ورزند. آنان کسانی هستند که تا زمان

رجعت عیسی علیه السلام با وجود آن همه آیات الهی بر حقانیت اسلام، نه تنها از پذیرش آن سرباز زدند، بلکه به مقابله با آن نیز پرداختند. روشن است که اگر روزی چنین افرادی حق را بپذیرند، از باب اضطرار است و لذا انگیزه‌ای برای ملتزم شدن به لوازم این ایمان نخواهد داشت.^۱ البته طبیعی است که حساب اهل کتابی که قبلاً بر ایشان اتمام حجت نشده بود جد است.

باید توجه داشت که نفاق مطرح شده، برخلاف نفاق برخاسته از باور نداشتن به حقانیت، با ایمان به معنای باور به حقانیت قابل جمع است. در نفاق مزبور، فرد با این که با دلایل متعدد، حقانیت را باور کرده، ولی به دلیل رذایل نفسانی ملتزم به لوازم این ایمان و باور نیست، از این رو به گونه‌ای رفتار می‌کند که گویی ایمان ندارد.

شاید آیات شریفه حاکمی از چیرگی نهایی اسلام بر سایر ادیان (توبه: ۳۲ - ۳۳؛ فتح: ۲۸؛ صف: ۸ - ۹) مؤیدی بر این توجیه باشد؛ زیرا به نظر می‌رسد مراد از این آیات شریفه، نابودی مطلق ادیان دیگر نیست، بلکه مقصود مقهوریت ایشان در قبال حکومت اسلامی در آخرالزمان است که به رهبری امام مهدی علیه السلام و در معیت حضرت عیسی علیه السلام برقرار خواهد شد.

همچنین آیه **«عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُذْتُمْ عُدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيراً»** (اسراء: ۸) - که به ترجیح نگارنده، مربوط به دوران پس از نابودی دجال توسط حضرت عیسی علیه السلام است - را نیز قرینه دیگری بر درستی توجیه مورد بحث می‌توان برشمرد؛ زیرا ظاهراً حاکمی از بقای بنی اسرائیل یا یهود پس از دوران حضرت عیسی علیه السلام است.

توجیه سوم: بقای اهل کتاب تا رجعت عیسی علیه السلام تسامحاً به بقای ایشان تا قیامت تعبیر

۱. شاید برخی از روایات فریقین که از سَدِّ باب «توبه بعد از ظهور امام مهدی علیه السلام» یا «فتنه دجال» - که البته در یک دوران خواهند بود - سخن می‌گویند ناظر به همین مطلب باشند (برای مثال، نک: عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ج ۱، ۷۸۱؛ نیشابوری، بی تا: ج ۱، ۱۳۸، ح ۱۵۸). به عبارت دیگر، شاید مفهوم روایات مزبور آن نباشد که به طور کلی بعد از ظهور، باب توبه بسته می‌شود و توبه هیچ گنه‌کاری فایده نخواهد داشت - که چنین معنایی بسیار بعید است - بلکه منظور، توبه افرادی است که تا مرز اضطرار از پذیرش حق خودداری نمودند و سرانجام آن‌گاه که هیچ مغزی نماند، ادعای توبه و ایمان کردند. لذا ایمان آنان اضطراری و توبه‌شان ناپذیرفتنی است و اساساً توبه‌ای حقیقی صورت نگرفته است. خلاصه این که شاید روایات مزبور، ناظر به این باشند که توبه چنین افرادی شرایط توبه حقیقی را ندارد تا حقیقتاً توبه‌ای محقق شود! توبه مزبور مانند توبه در هنگام ملاقات مرگ است که پذیرفته نیست (نک: یونس: ۹۰ - ۹۱؛ نساء: ۱۸)، با این تفاوت که فرد بعد از مرگ، امکان حیات ندارد، ولی پس از ظهور و اظهار توبه بدون شرایط و ناپذیرفتنی، امکان ادامه حیات منافقانه دارد. براساس تفسیری که از روایات مزبور ارائه شد، پس از ظهور امام مهدی علیه السلام و حضرت عیسی علیه السلام و توبه اهل کتاب، اگرچه ظاهراً یهودی و نصارا باقی نمی‌ماند، ولی حقیقتاً چون توبه اضطراری عده‌ای از ایشان حقیقتاً توبه نبوده، لذا می‌توان ایشان را یهودی و نصرانی نامید!

شده است.

پیش از تبیین این توجیه، لازم است ارتباط زمانی رجعت عیسی علیه السلام با وقوع قیامت را بررسی کنیم.

ارتباط زمانی رجعت عیسی علیه السلام با وقوع قیامت

۱. ارتباط زمانی رجعت عیسی علیه السلام با وقوع قیامت در روایات

در برخی از روایات مطرح شده است که رجعت عیسی علیه السلام در آستانه وقوع قیامت رخ خواهد داد؛ در این جا به سه مورد اشاره می شود:

روایت منقول از حدیث

... عن حذيفة بن أسيد الغفاري، قال: اطلع النبي صلى الله عليه وسلم علينا ونحن نتذاكر، فقال: ما تذاكرون؟ قالوا: نذكر الساعة، قال: إنها لن تقوم حتى ترون قبلها عشر آيات - فذكر - الدخان، والدجال، والدابة، وطلوع الشمس من مغربها، ونزول عيسى ابن مريم عليه السلام، ويأجوج ومأجوج، وثلاثة خسوف: خسف بالمشرق، وخسف بالمغرب، وخسف بجزيرة العرب، وآخر ذلك نار تخرج من اليمن، تطرد الناس إلى محشرهم؛ (نیشابوری، بی تا: ج ۴، ۲۲۲۵، ح ۲۹۰۱؛ ابن حبان، ۱۴۱۴: ج ۱، ۲۰۱، ۱۵، ح ۶۷۹۱ و ۲۵۷، ح ۶۸۴۳؛ سجستانی، بی تا: ج ۴، ۱۱۴، ح ۴۳۱)

حدیثی می گوید: ... نبی اکرم صلى الله عليه وسلم [در باره قیامت] فرمود: [قیامت] برپا نمی شود مگر آن که پیش از آن ده نشانه را ببینید: دود، دجال، دابة [الارض]، طلوع خورشید از مغربش، نزول عیسی بن مریم عليه السلام، یأجوج و مأجوج و سه بار فرو رفتن زمین در مشرق و مغرب و جزیره العرب و نشانه دیگر، آتشی است که از یمن بیرون می آید [و] مردم را به جانب محشرشان می راند.

روایت عبد الله بن مسعود

... عن عبد الله بن مسعود، قال: لما كان ليلة أسرى برسول الله صلى الله عليه وسلم، لقي إبراهيم، و موسى، و عيسى فتذاكروا الساعة، فبدءوا بإبراهيم فسألوه عنها، فلم يكن عنده منها علم، ثم سألوا موسى، فلم يكن عنده منها علم، فرد الحديث إلى عيسى ابن مريم، فقال: قد عهد إلى فيما دون وجبتها، فأما وجبتها فلا يعلمها إلا الله، فذكر خروج الدجال، قال: فأنزل فأقتله فيرجع الناس إلى بلادهم فيستقبلهم يأجوج، ومأجوج وهم من كل حذب ينسلون، فلا يرون بماء إلا شربوه، ولا بشيء إلا أفسدوه، فيجأرون إلى الله، فأدعوا الله أن يميتهم، فتننت الأرض من ريحهم، فيجأرون إلى الله، فأدعوا الله، فيرسل السماء بالماء، فيحملهم فيلقينهم في البحر، ثم تنسف الجبال، وتقد الأرض مد الأديم، فعهد إلى متى كان ذلك، كانت الساعة من الناس، كالحامل التي لا يدري

أهلها متى تفجؤهم بولادتها؛ (ابن ماجه، بی تا: ج ۲، ۱۳۶۵، ح ۴۰۸۱؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱: ج ۲، ۴۱۶، ۳۴۴۸ و ج ۴، ۵۳۴ و ۵۸۸، ح ۸۵۰۲ و ۸۶۳۸)

عبدالله بن مسعود می گوید: پیامبر ﷺ در شب معراج با ابراهیم، موسی و عیسی ﷺ دیدار کرد و درباره ساعت (زمان برپایی قیامت) با هم مذاکره نمودند؛ ابتدا درباره آن از ابراهیم پرسید که اطلاعی نداشت. سپس از موسی پرسید که او هم از آن ناآگاه بود. مطلب را به عیسی ارجاع داد؛ گفت: برای پیش از وقوع ناگهانی قیامت به من قول داده شده است؛ البته زمان وقوع ناگهانی قیامت را کسی جز خدا نمی داند. آن گاه خروج دجال را یاد آوری کرد و گفت: آن گاه من فرود می آیم و او را می کشم و مردم به دیارشان برمی گردند که با یاجوج و ماجوج روبه رو می شوند که از هر بلندی به سرعت سرازیر می گردند و به هر آبی می رسند آن را می نوشند و به هر چه می رسند تباهاش می کنند. آن گاه مردم به پیشگاه خداوند استغاثه می کنند و از او می خواهند که آنها را بکشد. آن گاه [که مردند] زمین از بوی بدشان پر می شود. باز مردم به درگاه خدا استغاثه و دعا می کنند و آن گاه آسمان آب فرو می ریزد و جنازه ها را به دریا می برد. سپس کوه ها ریز و پراکنده می شوند و زمین مانند پوست دباغی شده کشیده می شود. به من قول داده شده است که وقتی چنین شد، وقوع قیامت نسبت به مردم مانند زن باردار در شرف وضع حملی خواهد بود که خانواده اش نمی دانند کی وضع حمل خواهد کرد.

روایت سمرة بن جندب

... عن سمرة بن جندب، أن رسول الله ﷺ قال: الدجال خارج... ثم يحيى عيسى ابن مريم من قبل المغرب مصدقا بمحمد ﷺ، فيقتل الدجال، وإنما هو قيام الساعة؛ (شيباني، بی تا: ج ۵، ۱۳)

از سمرة بن جندب نقل شده که پیامبر اکرم ﷺ فرمود: دجال خروج خواهد کرد... سپس عیسی بن مریم ﷺ در حالی که تصدیق کننده محمد ﷺ است از مغرب می آید و دجال را می کشد و آن زمان، هنگام برپایی قیامت است.

۲. ارتباط زمانی رجعت عیسی با وقوع قیامت در قرآن کریم

برخی مفسران، آیه ۶۱ سوره زخرف را ناظر به نشانه قیامت بودن رجعت عیسی ﷺ دانسته اند:

﴿وَأَنَّهُ لَعَلَّمٌ لِّلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾

و همانا آن، نشانه ای برای [فهم] رستاخیز است، پس زنهار در آن تردید مکن، و از من پیروی کنید؛ این است راه راست!

اکنون به تفصیل، به اعتبار این استشهاد می پردازیم.

مفهوم «إِنَّه لَعَلِمَ لِّلسَاعَةِ»

درباره مرجع ضمیر در «إِنَّه» دو نظر ارائه شده است؛ برخی مرجع ضمیر را قرآن و برخی عیسی عَلَيْهِ السَّلَام دانسته اند.

معنی «علم للساعة» نیز به دو گونه مطرح شده است؛ یکی دارای علم درباره قیامت، و دیگری نشانه قیامت.

بنابراین برای عبارت «إِنَّه لَعَلِمَ لِّلسَاعَةِ» چهار معنا قابل طرح است:

۱. قرآن دارای معارف مربوط به قیامت است (مراغی، بی تا: ج ۲۵، ۱۰۴).

۲. نزول قرآن کریم از نشانه های نزدیکی قیامت است؛ زیرا پس از آن، کتابی نازل خواهد شد (ابن عاشور، ۱۹۹۷: ج ۲۵، ۲۷۹)، چنان که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود:

بعثت أنا و الساعه كهذه من هذه، أو كهاتين و قرن بين السبابة و الوسطى؛
(بخاری، ۱۴۰۷: ج ۵، ۲۳۸۵، ح ۶۱۳۸ و ۶۱۳۹ و...)

من مبعوث شدم، در حالی که میان این بعثت و وقوع قیامت فاصله این گونه است؛ آن گاه حضرت دو انگشت سبابه و وسط خود را یک جا جمع نمود.

۳. حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَام با ولادت خارق العاده اش نشانه ای از امکان وقوع قیامت است (نک: طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۸، ۱۷۷؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۳: ج ۲۱، ۱۰۰).

۴. رجعت حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَام نشانه نزدیکی وقوع قیامت است (نک: ابن کثیر، ۱۴۱۹: ج ۷، ۲۱۷).

به موارد یاد شده، می توان دو احتمال دیگر نیز افزود:

۵. قرآن کریم دارای اطلاعاتی است که زمان وقوع قیامت را در بردارند.

۶. رجعت عیسی عَلَيْهِ السَّلَام نشانه امکان وقوع قیامت است.

نقد و بررسی نظرات

اولاً، با توجه به سیاق آیات شریفه، به نظر می رسد ضمیر در «إِنَّه» به حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَام برمی گردد؛ چرا که آیات پیشین و پسین، از آن حضرت سخن می گویند:

﴿وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُونَ * وَقَالُوا آهَتِنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ * إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَا يَصُدُّكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُونَ * وَقَالُوا آهَتِنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ * إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَا يَصُدُّكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُونَ * وَقَالُوا آهَتِنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ * إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَا يَصُدُّكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُونَ * وَقَالُوا آهَتِنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ * إِنَّ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ * وَلَا يَصُدُّكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ *﴾

جَاءَ عَيْسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالًا قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلَفُونَ فِيهِ
فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا ۖ إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ * فَاخْتَلَفَ
الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابٍ يَوْمَ الْيَوْمِ ﴿٦٥-٥٧﴾ (زخرف: ٦٥-٥٧)

و هنگامی که [در مورد] پسر مریم مثالی آورده شد، بناگاه قوم تو از آن [سخن] هلهله درانداختند [و اعراض کردند] و گفتند: «آیا معبودان ما بهترند یا او؟» آن [مثال] را جز از راه جدل برای تو نزدند، بلکه آنان مردمی جدل پیشه‌اند. [عیسی] جز بنده‌ای که بر وی منت نهاده و او را برای فرزندان اسرائیل سرمشق [و آیتی] گردانیده‌ایم نیست. و اگر بخواهیم قطعاً به جای شما فرشتگانی که در [روی] زمین جانشین [شما] گردند قرار دهیم. و همانا آن، نشانه‌ای برای [فهم] رستاخیز است، پس زنهار در آن تردید مکن، و از من پیروی کنید؛ این است راه راست! و مبادا شیطان شما را از راه به در برد، زیرا او برای شما دشمنی آشکار است. و چون عیسی دلایل آشکار آورد، گفت: «به راستی برای شما حکمت آوردم، و تا در باره بعضی از آن چه در آن اختلاف می‌کردید برایتان توضیح دهم. پس، از خدا بترسید و فرمانم ببرید.» در حقیقت، خداست که خود پروردگار من و پروردگار شماست. پس او را بپرستید؛ این است راه راست. تا [آن‌که] از میانشان، احزاب دست به اختلاف زدند، پس وای بر کسانی که ستم کردند از عذاب روزی دردناک!

ثانیاً، درباره سه معنای مطرح شده برای عبارت شریفه که به حضرت عیسی عليه السلام مربوطند، به نظر می‌رسد معنای سوم دقیق نباشد؛ زیرا خلقت ویژه حضرت عیسی عليه السلام دلیل ویژه‌ای برای امکان وقوع معاد و قدرت الهی بر اعاده انسان‌ها تلقی نمی‌شود و از این حیث، خلقت ویژه آن حضرت در ردیف خلقت سایر انسان‌ها مطرح می‌گردد؛ چون قدرت‌نمایی خداوند در خلقت همه انسان‌ها متبلور است و توجه به همین حقیقت، استبعاد وقوع معاد را از ذهن منکران می‌زداید؛ چنان‌که در این آیات شریفه، به این حقیقت اشاره شده است:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَّن يُتَوَفَّىٰ وَمِنْكُمْ مَّن يَرُدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِن بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئاً وَتَرَىٰ الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِن كُلِّ رَوْحٍ بِهِيجٌ * ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَأَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ * وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَن فِي الْقُبُورِ﴾ (حج: ٥-٧)

ای مردم، اگر در باره برانگیخته شدن در شکید، پس [بدانید] که ما شما را از خاک

آفریده‌ایم، سپس از نطفه، سپس از علقه، آن‌گاه از مضغه، دارای خلقت کامل و [احیاناً] خلقت ناقص، تا [قدرت خود را] بر شما روشن گردانیم. و آن‌چه را اراده می‌کنیم تا مدتی معین در رحم‌ها قرار می‌دهیم، آن‌گاه شما را [به صورت] کودک برون می‌آوریم، سپس [حیات شما را ادامه می‌دهیم] تا به حد رشدتان برسید، و برخی از شما [زودرس] می‌میرد، و برخی از شما به غایت پیری می‌رسد به گونه‌ای که پس از دانستن [بسی چیزها] چیزی نمی‌داند. و زمین را خشکیده می‌بینی [ولی] چون آب بر آن فرود آوریم به جنبش درمی‌آید و نمو می‌کند و از هر نوع [رستنی‌های] نیکو می‌رویاند. این [قدرت‌نمایی‌ها] بدان سبب است که خدا خود حق است، و اوست که مردگان را زنده می‌کند و [هم] اوست که بر هر چیزی تواناست. و [هم] آن‌که رستاخیز آمدنی است [و] شکی در آن نیست، و در حقیقت، خداست که کسانی را که در گورهایند برمی‌انگیزد.

با وجود خارق‌العاده بودن خلقت حضرت عیسی علیه السلام و تفاوت‌هایی که با آفرینش سایر مردم دارد، ولی گویا این تفاوت از حیث نمایش قدرت، آن قدر ویژه نیست که در راستای اثبات امکان معاد به طور ویژه بر خلقت آن حضرت تمرکز داده شود. نکته دیگری که این گزینه را مخدوش می‌سازد، این است که استدلال به خلقت ویژه حضرت عیسی علیه السلام برای اثبات امکان معاد، برای کسانی معنا دارد که این خلقت ویژه را پذیرفته باشند و روشن است که چنین اعتقادی جز با ایمان به حقانیت قرآن و انجیل که به چنین خلقتی گواهی می‌دهند پدید نمی‌آید؛ حال آن‌که اولاً طبق سیاق، آیه شریفه مزبور خطاب به مشرکان است و ثانیاً اگر هم مخاطب آن، مؤمنان به خلقت ویژه عیسی علیه السلام فرض شود، چنین افرادی به طریق اولی به دلیل تأکیدات همان کتب آسمانی به معاد ایمان داشته و هرگز تردید جدی در امکان آن نخواهند داشت^۱ چنان‌که در آیات شریفه متعدد، تردید جدی در امکان معاد مربوط به غیر مؤمنان مطرح شده است. بنابراین چه گذشت، شاید بتوان گزینه‌های ۴ و ۶ را پذیرفتنی‌تر دانست که هر دو مبتنی بر مسئله رجعت مجدد حضرت مسیح علیه السلام و در نتیجه، دلیل بر آنند. این‌که رجعت عیسی علیه السلام پس از چندین قرن، نشانه‌ای بر امکان وقوع معاد به شمار

۱. اگر چه ممکن است چنین مؤمنانی در پی تبدیل ایمان به اطمینان باشند - که آن نیز گویا با مکاشفه شخصی، مانند جریان ابراهیم علیه السلام و جریان عزیز (نک: بقره: ۲۵۹ - ۲۶۰) حاصل می‌شود - و ظاهراً نیل به اطمینان متناسب با استدلال به امری نامشهود مثل خلقت پیشین عیسی علیه السلام نخواهد بود.

می رود، مطلب محکمی است که شاهد آن استشهاد قرآن کریم به بیدار شدن اصحاب کهف پس از چند قرن برای اثبات امکان معاد است:

﴿وَكَذَلِكَ أَغْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَن وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّعُونَ مِنِّيهِمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا رُبُّهُمْ أَغْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا﴾؛ (کهف: ۲۱)

و بدین گونه [مردم آن دیار را] بر حالشان آگاه ساختیم تا بدانند که وعده خدا راست است و [در فرا رسیدن] قیامت هیچ شکی نیست، هنگامی که میان خود در کارشان با یکدیگر نزاع می کردند، پس [عده ای] گفتند: «بر روی آنها ساختمانی بنا کنید، پروردگارشان به [حال] آنان داناتر است.» [سرانجام] کسانی که بر کارشان غلبه یافتند گفتند: «حتماً بر ایشان معبدی بنا خواهیم کرد.»

اما به نظر می رسد عبارت شریفه «وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ» بیشتر ناظر به معنای چهارم باشد؛

زیرا:

اولاً، واژه ساعه^۱ از حیث لغوی به معنای جزئی از زمان یا جزئی از شب یا روز است، آن هم جزئی کوتاه^۲ و به کار بردنش درباره قیامت ناظر به زمان شروع قیامت است.^۳ البته با دقت در استعمالات قرآنی، درمی یابیم که «الساعة» گاهی به نفخه نخست اشاره دارد (حج: ۱) و گاه به نفخه دوم (روم: ۵۵).^۴

«الساعة» معادل مفهوم قیامت یا بیان گر طول روز قیامت نیست؛ چرا که طول روز قیامت به

۱. واژه «ساعة» در صورت های گوناگون ۴۸ بار در ۲۶ سوره به کار رفته است که ۴۲ مورد از آن مربوط به قیامت برشمرده شده است.

۲. ابن منظور می نویسد: «الساعة: جزء من أجزاء الليل و النهار» وی در ادامه می نویسد: «الساعة في الأصل تطلق بمعنيين: أحدهما أن تكون عبارة عن جزء من أربعة وعشرين جزءاً هي مجموع اليوم و الليلة، و الثاني أن تكون عبارة عن جزء قليل من النهار أو الليل....» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۸، ۱۶۹). راغب نیز «ساعة» را به معنای «جزء من أجزاء الزمان» تعریف کرده، هرچند که از ذیل مطلب می توان استفاده نمود که آن را وقتی قلیل از زمان می داند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ج ۱، ۴۳۴).

۳. ابن منظور از زجاج نقل می کند: «معنى الساعة في كل القرآن الوقت الذي تقوم فيه القيامة، يربد أنها ساعة خفيفة يحدث فيها أمر عظيم فقللة الوقت الذي تقوم فيه سماها ساعة.» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۸، ۱۶۹). معنای «ساعة» در کل قرآن، زمانی است که در آن قیامت برپا می شود و مراد از این تسمیه آن است که در زمانی ناچیز، امری بزرگ حادث می شود و به سبب کوتاهی زمانی که در آن قیامت برپا می شود، «ساعة» نامیده شده است.

۴. ابن منظور از زجاج چنین نقل کرده است: «الساعة اسم للوقت الذي تَصَعَّقُ فيه العبادُ و الوقت الذي يبعثون فيه و تقوم فيه القيامة» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۸، ۱۶۹). «ساعة» نام زمانی است که بندگان مدهوش می شوند (نفخه اول) و همچنین نام زمانی است که در آن برانگیخته می شوند و قیامت برپا می شود (نفخه دوم). هرچند بعضاً برخی استعمالات «ساعة» مربوط به لحظه مرگ انسان نیز دانسته شده است (برای مثال نک: قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ۳۵۳)؛ البته این استعمالات قابل تأویل به سراغاز قیامت هستند و به نظر می رسد نیازی به عدول از معنای اصلی نیست.

یوم تعبیر شده است (حمد: ۴) و چنان که گذشت، ساعه ناظر به زمانی اندک و جزئی از روز است. البته برخی موارد را می توان یافت که گویا در آنها الساعه به گونه ای مجازی در جایگاه مفهوم قیامت به کار رفته، از باب این که جزء جدایی ناپذیر و آغازین آن است (نک: روم: ۱۱؛ کهف: ۲۱). بر این اساس، مشاهده می شود که در آیاتی که از زمان شروع قیامت صحبت می شود، تعبیر «الساعه» به کار رفته و علم به آن، به «علم الساعه» تعبیر می شود. بر اساس آن چه گفته شد، تعبیر «علم للساعه» به معنای علم به زمان آغاز قیامت است، نه علم به خود قیامت؛ از این رو آن چه تقویت می شود، معنای چهارم خواهد بود. ثانیاً، روایت منقول از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مؤیدی بر این معناست:

عن ابن عباس، عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ في قوله: «وَأِنَّهُ لَعَلَّمٌ لِلسَّاعَةِ»، قال: نزول عيسى بن مريم من قبل يوم القيامة. (ابن حبان، ۱۴۱۴: ج ۱۵، ۲۲۸، ۶۸۱۷؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱: ج ۲۹۳۶ و ۳۶۰۹. حاکم حدیث را صحیح الاسناد معرفی کرده است)

افزون بر این بنا بر روایات، ابن عباس و مجاهد و قتاده، آیه شریفه را همین گونه معنا کرده اند (نک: ابن کثیر، ۱۴۱۹: ج ۷، ۲۱۱؛ طبری، ۱۴۱۲: ج ۵۴، ۲۵) و البته از اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و صحابه، در هیچ یک از نظریات دیگر مطرح شده، روایتی وارد نشده است.^۱

تقریر توجیه سوم

با توجه به آن چه گذشت، قرابت زمانی تنگاتنگی میان رجعت عیسی عَلَيْهِ السَّلَامُ و وقوع قیامت وجود دارد. بر این اساس می توان گفت که تعبیر بقای یهود و نصارا تا قیامت، تسامحاً ناظر بر بقای آنان تا آستانه قیامت، یعنی تا مقطعی از ایام رجعت حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَامُ است. آلوسی در ذیل آیه شریفه «وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لِيُبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ» (اعراف: ۱۶۷) مصداق اخیر آن را مقرر شدن جزیه بر آنان تا قیامت مطرح کرده و آن گاه برای رفع تنافی ظاهری این مطلب با روایاتی که از برداشته شدن جزیه از اهل کتاب توسط عیسی عَلَيْهِ السَّلَامُ سخن می گویند، می نویسد:

ولا ينافي ذلك رفعها عند نزول عيسى - عليه الصلاة والسلام - لأن ذلك الوقت ملحق بالآخرة لقربه منها؛ (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۸۹، ۵)

۱. با این بیان، شاید ادامه آیه شریفه «فَلَا تَمْتَرَنَّ بِهَا» نیز از باب استطراد مطرح شده باشد؛ یعنی بعد از بیان این که عیسایی که مشرکان درباره اش جدل می کنند از نشانه های ساعت است، به انحراف ریشه ای مشرکان، یعنی تردید در ساعت - که مراد همان تردید در وقوع قیامت است - پرداخته و آنان را از این انحراف برحذر می دارد.

و این مسئله (وضع جزیه بر آنان تا قیامت) با رفع جزیه در هنگام نزول عیسی علیه السلام منافاتی ندارد؛ زیرا هنگامه مزبور به سبب نزدیکی اش به آخرت، ملحق به آن است.

بنابراین به نظر می‌رسد، در درجه نخست، توجیه دوم و در مرتبه‌ای پایین‌تر توجیه سوم، توجیهاتی درخور توجه و شایسته پذیرش هستند و همچنین شاید بتوان تلفیقی از توجیهات دوم و سوم را به عنوان پاسخ اشکال مذکور در نظر گرفت، با این توضیح که آیات شریفه ناظر به بقای یهود تا قیامت، متضمن دو مفهوم مکمل نیز هستند؛ نخست آن که بقای رسمی و ظاهری یهود تا دوران رجعت عیسی علیه السلام که در آستانه قیامت رخ می‌دهد، ادامه می‌یابد و دیگر آن که بقای غیررسمی، پنهانی و منافقانه یهود تا قیامت امتداد خواهد داشت.

نتیجه

در آیاتی از قرآن کریم بیان گر بقای یهود تا قیامت (پایان دنیا) هستند. بر اساس نظریه مرجح، از آیه ۱۵۹ سوره نساء درمی‌یابیم که تمام یهود، پس از رجعت و پیش از رحلت حضرت عیسی علیه السلام، به آن حضرت - که خود مصدق و مؤید آیین اسلام است - ایمان خواهند آورد؛ این مطلب متضمن پایان یهود در دوران رجعت حضرت عیسی علیه السلام است. با توجه به شواهد قرآنی و روایی حاکی از این که رجعت عیسی علیه السلام در آستانه قیامت خواهد بود، چه بسا بتوان از دو گزاره یاد شده چنین دریافت که مراد از بقای یهود تا قیامت، در حقیقت همان بقای یهود تا آستانه و نزدیکی قیامت است.

وجه جمع محتمل دیگر درباره گزاره‌های اول و دوم، این است که گفته شود پس از دوران رجعت حضرت عیسی علیه السلام دین یهود به‌گونه رسمی موجودیتی نخواهد داشت و پیروان آن ظاهراً به حضرت عیسی و در نتیجه حقانیت اسلام اقرار خواهند کرد، اما برخی از یهودیان به‌گونه غیررسمی و منافقانه، تا قیامت بر انحرافات عقیدتی پیشین خود پای خواهند فشرد. به عبارت دیگر مراد از بقای یهود پس از رجعت عیسی علیه السلام تا قیامت، بقایی منافقانه و باطنی است. شاید دقیق‌تر آن باشد که تلفیقی از دو گزاره سوم و چهارم در وجه جمع میان گزاره‌های اول و دوم لحاظ گردد.

منابع

١. ابن حبان (التميمي البستي)، ابوحاتم محمد، *صحيح ابن حبان*، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، بيروت، مؤسسة الرسالة، چاپ دوم، ١٤١٤ق.
٢. ابن عاشور، محمد بن طاهر، *التحرير والتنوير*، تونس، دار سحنون للنشر والتوزيع، ١٩٩٧م.
٣. ابن كثير دمشقي، اسماعيل بن عمرو، *تفسير القرآن العظيم*، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، بيروت، دارالكتب العلمية، منشورات محمد علي بيضون، ١٤١٩ق.
٤. ابن ماجه قزويني، محمد بن يزيد، *السنن*، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت، دارالفكر، بی تا.
٥. ابن منظور، محمد بن مكرم، *لسان العرب*، تحقيق و تصحيح: جمال الدين ميردامادي، بيروت، دار صادر، ١٤١٤ق.
٦. آلوسی، سيد محمود، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم*، تحقيق: علي عبد الباري عطية، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٥ق.
٧. بخاري، أبو عبدالله محمد بن إسماعيل، *الجامع الصحيح المختصر (صحيح البخاري)*، تحقيق: دكتور مصطفى ديب البغا، بيروت، دار ابن كثير، ١٤٠٧ق.
٨. بيومي مهران، محمد، *بررسی تاریخی قصص قرآن*، ترجمه: مسعود انصاری، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، چاپ اول، ١٣٨٣ش.
٩. ترمذی، محمد بن عیسی، *الجامع الصحيح (سنن الترمذی)*، تحقيق: أحمد محمد شاكر و دیگران، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بی تا.
١٠. جوادى أملی، عبدالله، *تفسير تسنيم*، قم، مركز نشر اسراء، چاپ دوم، ١٣٩٠ش.
١١. حاكم نيشابورى، محمد بن عبدالله، *المستدرک على الصحيحين*، تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطاء، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١١ق.
١٢. حقی بروسوی، اسماعیل، *تفسير روح البيان*، بيروت، دارالفكر، بی تا.
١٣. خراسانی مروزی، سعید بن منصور، *السنن*، تحقيق: دکتر سعد بن عبدالله بن عبدالعزيز آل حمید، ریاض، دارالعصیمی، چاپ اول، ١٤١٤ق.
١٤. دروزة، محمد عزت، *التفسير الحديث*، قاهره، دار إحياء الكتب العربية، ١٣٨٣ق.
١٥. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات ألفاظ القرآن*، بيروت - دمشق، دارالقلم - الدارالشامية، ١٤١٢ق.
١٦. زمخشری، محمود، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، بيروت، دارالكتاب العربي، ١٤٠٧ق.

۱۷. سجستانی، ابی داود سلیمان بن الأشعث، السنن، تحقیق: محمد محیی الدین عبدالحمید، بی جا، بیروت، دارالفکر، بی تا.
۱۸. سیوطی، جلال الدین، الدرالمشور فی تفسیر المأثور، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
۱۹. شاذلی، سید بن قطب بن ابراهیم، فی ظلال القرآن، بیروت - قاهره، دارالشروق، ۱۴۱۲ ق.
۲۰. شریعت، محمد جواد، چهارده روایت در قرائت قرآن مجید، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۶ ش.
۲۱. شفیع سروستانی، اسماعیل و دیگران، پیشگوی ها و آخرالزمان، تهران، موعود عصر ع، ۱۳۸۲ ش.
۲۲. شیبانی (ابن حنبل)، احمد بن حنبل، المسند، قاهره، مؤسسة قرطبة، بی تا.
۲۳. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۲۴. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه: سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ش.
۲۵. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۲ ق.
۲۶. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۲۷. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق و تصحیح: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، المطبعة العلمية، ۱۳۸۰ ق.
۲۸. قرشی، سید علی اکبر، احسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ ش.
۲۹. _____، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الإسلامية، ۱۳۷۱ ش.
۳۰. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق: حسین درگاهی، تهران، مؤسسه چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۳۱. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق: سید طیب موسوی جزایری، قم، دارالکتاب، ۱۳۶۷ ش.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق.

۳۳. کوفی، فرات بن ابراهیم، *تفسیر فرات الکوفی*، تحقیق و تصحیح: محمد کاظم، تهران، مؤسسه چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۰ق.
۳۴. مراغی، احمد بن مصطفی، *تفسیر المراغی*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۳۵. معرفت، محمد هادی، *شبهات وردود حول القرآن الکریم*، قم، مؤسسه التمهید، ۱۴۲۳ق.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۲۳ق.
۳۷. نیشابوری، مسلم بن حجاج، *صحیح مسلم*، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.

